

Валерій Новородовський

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УРСР В УМОВАХ
«ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 РР.): ПОГЛЯД
ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

Розглядається науковий дискурс проблеми національних меншин в УРСР у політичних процесах в умовах «перебудови». Здійснено аналіз сучасної вітчизняної літератури та наукових джерел. Розкрито ключові погляди науковців на етнополітичні процеси другої половини 1980-х рр. Висвітлено роль національних меншин у процесах суверенізації України. Акцентовано увагу на наукових розвідках стосовно особливостей радянської національної політики та їх наслідків на сучасному етапі. Систематизовано наявні наукові знання з проблеми та деталізовано перебіг етнонаціональних процесів у період «перебудови». Переосмислено наслідки радянської національної політики, а також з'ясовано особливості участі національних рухів у процесі формування державності України.

Ключові слова: *«перебудова», дискурс, етнополітика, національні меншини, русифікація, ідентичність, Україна.*

Novorodovskyi Valerii. National minorities of Ukrainian SSR in terms of «perestroika» (1985–1991): the view of domestic researches. *The scientific discourse of the problem of national minorities in the Ukrainian SSR in political processes under conditions of «perestroika» is considered. The key views of scientists on ethno-political processes of the second half of the 1980s are revealed. The role of national minorities in the processes of sovereignty of Ukraine is highlighted. Attention is drawn to the scientific exploration of the peculiarities of Soviet national politics and their implications at the present stage. The available scientific knowledge of this problem is systematized and*

Новородовський Валерій Вікторович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

course of the ethnonational process is detailed. The consequences of Soviet national politics have been rethought and the peculiarities of the participation of national movements in the process of forming the statehood of Ukraine have been study out.

Key words: *«perestroika», discourse, ethnopolitic, national minorities, russification, identity, Ukraine.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі вивчення проблем національних меншин відбулося переосмислення історичних особливостей етнонаціональних відносин на території України. Розуміння ключових закономірностей історичного розвитку етнополітики в Україні, а також їх наслідки зумовлювали науковий дискурс серед низки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Одним з досліджуваних питань стало вивчення національних меншин в умовах демократизації суспільства у період «горбачовської перебудови», оскільки саме ці процеси у подальшому зумовили розпад Радянського Союзу, відновлення незалежності України.

Комплексний аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних дослідників з проблем національних меншин у період «перебудови» (1985–1991 рр.) є головною метою цієї статті.

Сучасний вітчизняний науковий дискурс з проблеми національних меншин України у політичних процесах періоду «перебудови» (1985-1991 рр.) актуалізував низку важливих питань, а саме: етнонаціональні відносини в СРСР та УРСР, конфлікти між етнічними групами, розвиток та особливості національних рухів, повернення та облаштування кримських татар та ін. Відзначимо, що дослідження зазначених аспектів на сучасному етапі відбувається в умовах російсько-української війни та поширення сепаратизму на Сході країни.

Завершення періоду «стабільності» національних відносин у СРСР та початок корінних змін у радянському суспільстві у середині 1980-х рр. позначилися на подальшому розвитку українців та інших народів УРСР, а також СРСР у цілому. Криза періоду «застою», зокрема в національних відносинах, за

визначенням О. Рафальського, зумовила появу нових ідей та виходу нових лідерів на політичну арену, а, відповідно, це зумовлювало початок лібералізації режиму [39, с. 287]. На думку В. Загурської-Антонюк, інституційні форми регулювання етнонаціональних процесів та опікування державою проблемами національних меншин в Україні сформувалися саме в другій половині 1980-х рр. [13]. У свою чергу, О. Рафальський відмічав, що підвищення рівня зацікавленості у вивченні проблеми етнонаціональних відносин та вирішення основних питань національних меншин, офіційні документи партійних органів, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР затверджувалися в дусі традиційних стереотипів посилення «інтернаціонального виховання», «зміцнення дружби народів» та «боротьбою з буржуазним націоналізмом» [39, с. 289]. О. Антонюк відмічав етнічний ренесанс як чинник розпаду Радянського Союзу, зумовлений змінами у внутрішній і зовнішній політиці СРСР [7, с. 19–20]. Підтримуючи точку зору О. Антонюка, І. Міронова у статті «Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення» зазначила, що демократизація в суспільстві зумовила зростання національних рухів, які, невдоволені чинним режимом, вимагали докорінних змін у внутрішній та зовнішній політиці [27, с. 68]. Зазначимо, що початок демократичних перетворень у СРСР сприяв розгортанню національних рухів, які стали підґрунтям для формування нових незалежних держав. Отже, розвиток національної самосвідомості етнічних груп СРСР посилив внутрішній тиск на систему управління державою та довів недовіру радянської моделі врегулювання етнонаціональних відносин. У свою чергу, погляди комуністичних ідеологів на національне питання, спроби обґрунтування провідної ролі російського етносу, формування ідеї єдиного «радянського народу», який підкріплювався репресивними методами політичної верхівки, лише поглиблювали розвиток національно-демократичних рухів в Україні.

Стимулом до початку наукових дискурсів щодо етнополітичних процесів в Україні став перепис населення 1989 р., згідно з

яким на території республіки проживало 130 етносів. Він засвідчив поліетнічний колорит регіонів України, а також впливовість окремих етнічних груп на політичні та соціокультурні процеси в місцях їх розселення [31, с. 277]. О. Антонюк зазначає, що основою етнодемографічного складу населення стали 17 етнічних груп, зокрема українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, румуни, греки, татари, вірмени, роми, кримські татари, німці, болгары, азербайджанці, гагаузи [8]. Для дослідників етнонаціональних процесів в Україні перепис 1989 р. став важливим статистичним документом, завдяки якому вдалося констатувати факт негативного впливу політики русифікації, а також зупинення цього процесу [31, с. 277]. Зокрема, демократично налаштовані ЗМІ поширювали інформацію про «духовний Чорнобиль», що означало руйнування духовних, національних цінностей українців та інших етнічних груп. Перепис засвідчив, що з 51,5 млн населення УРСР 37,4 млн були українцями, з яких 87,7% вважали українську мову рідною, а в таких містах, як Донецьк, Луганськ, Чернігів, Миколаїв, Харків, Одеса вже не функціонувало жодної української школи [39, с. 291]. Бікультурне протистояння між українською етнокультурною та російськомовною групами, до якої увійшли майже всі росіяни (22,1%), російськомовні українці (12,2%) та нечисленні національні меншини, які асимілювалися під впливом русифікаторських факторів (5,8%) [31, с. 277], зумовлювалося й державною політикою радянської влади, яка в 60–70-х рр. ХХ ст. намагалася нівелювати національне питання. Відзначимо тенденцію зростання кількості росіян, молдаван, вірмен, ромів, німців, гагаузів та зниження чисельності євреїв, поляків, болгар, греків упродовж 1980-х рр., а також, що приріст українського населення упродовж 10 років (1979–1989 рр.) був найнижчим (2,4%) [39].

Поступово відбувалося загострення суперечностей у сфері міжнаціональних відносин. Авторський колектив монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» відзначав, що існувала низка чинників, які формували етнонаціональну ситуацію в республіці у II пол. 1980-х рр.,

зокрема: 1) вияв національної свідомості окремими етносами (українці, кримські татари, греки, німці, євреї та ін.), незважаючи на демократизацію суспільства, все ще наштовхувався на спротив з боку влади; 2) розвиток тенденції виявлення власної ідентичності етносом та етнічними групами, що зумовлювало прагнення титульними етносами республіки формувати власну державність; 3) перспектива представників неукраїнської національності стати громадянами України зумовлювала спроби низки етнічних груп протистояти оформленню статусу національної меншин (росіян, кримських татар, угорців, румунів, молдаван, поляків, білорусів); 4) невизначеність політики у сфері національних відносин; 5) український національний рух був послаблений регіонально-політичними чинниками, які зумовлювали появу антиукраїнських та антиукраїномовних настроїв переважно у південних та східних регіонах країни; 6) відсутність реального досвіду законотворення з національних питань, що спричинило прийняття лише декларативних актів, не закладаючи при цьому юридичних норм [31, с. 275–276]. Водночас упродовж 1987–1989 рр. національно-визвольний рух перебував у постійній динаміці. На думку І. Рафальського, ідею національного самовизначення наприкінці 1980-х рр. підтримала низка формальних та неформальних об'єднань, переважно молодіжних [38, с. 127–128]. Утім, одним з ключових аспектів, який позначився на етнонаціональних відносинах у СРСР та в УРСР зокрема, стало замовчування проблем міжнаціональних конфліктів. На початку «перебудови» партійне і радянське керівництво не вбачало гостроти національного питання в поліетнічній країні. На думку І. Міронової, замовчування цих процесів лише поглиблювало кризу міжнаціональних відносин, що спричинило низку збройних конфліктів на території СРСР, що після 1986 р. пояснювалося проявами націоналізму, а згодом – порушенням принципів ленінської національної політики [28, с. 23]. Водночас, А. Матієнко зазначала, що міжнаціональні проблеми, які розпочалися з другої половини 1980-х рр., зумовлені зростанням національної свідомості окремих спільнот, переросли у серйозні конфлікти. Вона пояснювала це прагненням інших

етносів зберегти власну самобутність та ідентичність [25, с. 473]. Розкриваючи історію України у 1985–1991 рр., дослідник В. Даниленко зазначав, що однією з проблем загострення етнопонаціональних відносин у Радянському Союзі та в УРСР стало розмежування ролей між росіянами, які за визначенням Комуністичної партії позиціонувалися як провідна етнічна група, та неросійськими народами, які сприймалися на своїх етнічних територіях як національність та, фактично, як національна меншина [11, с. 57].

Початок міжнаціональних конфліктів у окремих республіках СРСР також позначився на етнополітичній ситуації в Україні. Причини такі: по-перше, через високий рівень вимушеної міграції у зв'язку з конфліктом на Кавказі (Нагірний Карабах) частково змінився етнопонаціональний склад населення України; по-друге, через радянську міграційну політику, спрямовану на процес злиття націй та формування єдиного «радянського народу», упродовж другої половини ХХ ст.; по-третє, у зв'язку з проявами національної самосвідомості різних етнічних груп в УРСР існувала загроза конфлікту на етнічному ґрунті в Україні.

Відзначимо, що на території Закарпаття, Буковини, Донбасу та Криму, які були багатонаціональними регіонами, поступово посилювалося протистояння між етнічними групами. Одним із прикладів стали вимоги румунів до радянської влади щодо створення Герцаївської зони як окремого району області, створення умов для розвитку мовно-культурних особливостей, а також залучення їх до роботи в управлінських структурах регіону [34, арк. 42–49]. Враховуючи це, важливим аспектом у сучасних дослідженнях ставали етнорегіональні особливості України та ключові причини розгортання національних рухів. Зокрема, науковці Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, розгорнули дослідження окремих регіонів України в етнополітичному вимірі, видавши при цьому серію праць: «Крим в етнополітичному вимірі» (2005 р.) [22], «Закарпаття в етнополітичному вимірі» (2008 р.) [15], «Донбас в етнополітичному вимірі» (2014 р.) [12], «Галичина в етнопо-

літичному вимірі» (2017) [10]. Характеризуючи етнополітичну ситуацію в регіонах загалом, а також тенденцію розгортання національних рухів, автори монографій висвітлювали ключові закономірності, які визначали міжнаціональні відносини в період «перебудови».

У монографії «Крим в етнополітичному вимірі» зазначали, що росіяни на території Кримського півострова були найбільшою етнічною спільнотою, а отже, мали більший вплив на суспільно-політичне життя в регіоні [22]. У свою чергу, український чинник у регіоні був слабким і не мав значного впливу на розгортання національного руху. Водночас, повернення кримських татар на історичну батьківщину створило певні проблеми, що лише поглиблювали етнополітичну кризу в Криму. С. Адамович, посиляючись на нормативно-правові документи того періоду, зазначав, що під тиском кримськотатарських опозиційних організацій радянське керівництво змушене було визнати їхнє право на повернення до Криму [2, с. 357]. У результаті було створено Державну комісію з проблем кримськотатарського народу, який розгорнув роботу з формування та реалізації першочергових завдань щодо їхнього облаштування [36, арк.115–123; 23, арк. 112–114], а також Союзнуну раду кримськотатарського народу, як представницький орган [42, арк. 109–110]. Дослідники відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса вважають НАН України, що ці рішення були вимушеними через прояв значного тиску з боку кримськотатарських національних організацій [22]. Водночас, С. Адамович стверджує, що мітинги і демонстрації, організовані кримськими татарами упродовж 1987–1988 рр., стали приводом для політичного оформлення їхніх перших національних організацій, які й очолили загальний рух – Організація кримськотатарського руху (ОКНР) і Національний рух кримських татар (НРКТ) [2, с. 357]. У свою чергу, В. Котигоренко відзначає, що кримські татари у другій половині 1980-х рр. були найбільш результативним національним рухом на території України, перераховуючи при цьому основні їхні здобутки в умовах

«перебудови». Зокрема, серед них відзначалося припинення судових переслідувань кримських татар, звільнення їхніх лідерів, а також офіційний дозвіл на репатріацію [30, с. 504].

Розгортання національних кримськотатарських рухів, які підтримали й українські організації, змусили радянську владу йти на поступки. Відтак, у 1990 р., ЦК КПРС приймає рішення про створення Союзної ради кримськотатарського народу, яка мала б вирішити питання розселення на Кримському півострові [43, арк. 109–110]. Відповідно, як відзначалося в листі заступника Голови Ради Міністрів А. Статинова до ЦК КПУ, початок масштабного переселення і облаштування передбачався на 1991 р. і остаточно мав завершитися згідно з планами у 1996 р. [23, арк. 112-114]. Для реалізації поставлених цілей було сформовано першочергові завдання призначені для облаштування кримських татар. Для цього упродовж 1990–1991 рр. передбачалося витратити з бюджетів РРФСР, УРСР, Узбецької РСР, Таджикицької РСР значні суми, відповідно, 15 млн., 20 млн., 25 млн., 10 млн. крб. [36, арк. 114–123]. Таким чином, основною перемогою кримськотатарського національного руху стало визнання радянською владою їхнього права на розселення на території Кримського півострову, а також формування низки заходів для цього.

Аналізуючи основні проблеми етнополітичного, етноконфесійного розвитку Закарпаття, авторський колектив монографії «Закарпаття в етнополітичному вимірі» визначив динаміку етнічних процесів у регіоні. Важливе значення у дослідженні цього питання мало вивчення міграційних процесів на території Закарпаття, що впливало на етнонаціональний склад населення та чинників, які зумовлювали ці явища [15]. Окремі аспекти національних процесів у Закарпатті в період «перебудови» розглядаються в українсько-угорському виданні «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» за редакцією М. Вегеша та Ч. Фединець. Відзначаючи процеси демократизації суспільства у другій половині 1980-х рр., авторський колектив праці зазначав, що серед населення відбувалося переосмислення ідейно-теоретичних та соціально-політичних досягнень радянської доби, а

особливу увагу було акцентовано на проблемах насильницької русифікації та колонізації краю, реабілітації політичних в'язнів та Греко-католицької церкви, відновленні національної спадщини [14, с. 297–300]. Однією із особливостей етнонаціональних процесів Закарпаття в період «перебудови», на думку С. Шевченко, стало збереження кількості національних шкіл, попри намагання місцевого керівництва закрити навчальні заклади з польською, угорською, молдавською мовами навчання [43].

Характеризуючи етнополітичні процеси Закарпаття, Г. Кожолянко наголошував, що проблеми регіону, пов'язані з поширенням русинства, сформувалися в умовах розпаду Радянського Союзу. Так, аналізуючи праці науковців Інституту етнології та антропології АН СРСР, дослідник зазначив, що до 1991 р. жодної згадки від співробітників установи про русинів, тим більше закарпатських, галицьких чи буковинських, не існувало. Зважаючи на це, напрошувався логічний висновок, що штучно порушене питання русинства наприкінці існування СРСР мало на меті послабити українську національну єдність [18, с. 319–320]. Цієї точки зору дотримувалася й низка українських дослідників, зокрема О. Мишанич, М. Тиводар, І. Буркут, М. Панчук та ін. Вивчаючи явище політичного русинства на Закарпатті, О. Мишанич висловлював точку зору, що це явище стало знаряддям для певних сил, яким була невігідна незалежність України. Відтак, з 1990-х рр., очевидно розуміючи невідворотність розпаду СРСР, органи компартії Закарпаття сприяли створенню Товариства карпатських русинів [26, с. 33]. М. Панчук відмічав, що поряд із формуванням культурного русинства на початку 1990-х рр. створювалися і політичні організації, які контролювалися спочатку спецслужбами СРСР, а в роки незалежності й з боку інших країн [35, с. 82]. Г. Кожолянко відзначав, що упродовж 1990-х рр. російські дослідники розглядали русинів як частину російського народу [18, с. 319–320], що, у свою чергу, лише підтверджувало тезу про використання цього питання для впливу Росії на внутрішню політичну ситуацію в Україні.

Участь національних меншин Донбасу в політичних процесах часів «перебудови» мала певні регіональні особливості, пов'язані

зі значним рівнем русифікованості населення, що знижувало рівень підтримки національних організацій і, у свою чергу, впливало на розвиток інтернаціональних рухів. Ю. Ніколаєць у монографії «Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки)» зазначав, що значна частка росіян у регіоні зумовлена не лише міграційними процесами, але й асиміляцією окремих етносів шляхом запису їх як росіян, а також використанням російської мови, як засобу міжетнічного спілкування [32, с. 164–165]. У монографії «Донбас в етнополітичному вимірі» відзначалося, що пріоритетним для регіону стало не національне питання, а соціально-економічні проблеми [12].

Аналогічної точки зору дотримуються дослідники з Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович, Ігор Каретніков, Богдан Короленко, Максим Майоров, Володимир Тилішак, Ярослав Файзулін, Вікторія Яременко, які за матеріалами виставки «Донбас»: переПРОчитання образу» видали брошуру з однойменною назвою. Зокрема, вони зазначали, що неспроможність розв'язати соціально-економічні проблеми зумовлювало зростання рівня страйків серед шахтарів, наслідком яких стало прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність України» [1]. Незважаючи на це, національне питання також відіграло свою роль у політичних процесах регіону. На думку дослідника А. Іванова, інтеррухи Донбасу, використовуючи національні проблеми, намагалися включити Південно-Східний регіон на правах автономії до Російської Федерації, при цьому спекуючи мовними та етнічними питаннями [16]. Проросійські організації, сформовані наприкінці 1980-х рр., зокрема «Демократический Донбасс», «Движения демократических реформ», «Выборы-89» та ін. виступали проти введення єдиної державної мови, а після проголошення незалежності поширювали неправдиву інформацію стосовно «насильницької українізації» [33, с. 146].

Галичина у роки «перебудови» мала своєрідні регіональні особливості, які впливали на розвиток національних рухів. Автори монографії «Галичина в етнополітичному вимірі» зазначали, що

після проголошення курсу на демократизацію суспільства розгорнулося формування сприятливих умов для діяльності неформальних суспільно-політичних організацій. Характерною рисою Галичини стала поширеність національно-патріотичних рухів та, на відміну від Південного-Сходу, готовність до боротьби за незалежність [10, с. 313]. В. Коцур зазначав, що надмірна активність національно-демократичних рухів наприкінці 1980-х рр. – на початку 1990-х рр. змусила активізувати комуністичну владу посилили власну пропагандистську політику, зокрема в поширенні неправдивої інформації щодо формування на території Галичини державного утворення, а то й приєднання до Польщі [19, с. 53–54]. Ймовірно, пропаганда відповідала чіткому плану КПРС стосовно поділу УРСР на три частини з метою полегшення процесів управління: Південно-Східна, Центральна та Західна [6, арк. 35–36]. Звісно ж, аналогічні пропозиції були стосовно БРСР та РСФСР, однак зважаючи на підтекст пропаганди компартії, а також на сучасні події на Сході України, ймовірно, що процес поділу України радянськими спецслужбами все ж був запущений на початку 1990-х рр., а Росія використала це для реалізації власних неоімперських планів. С. Адамович відзначав, що процеси «перебудови» на Галичині стали фактором реалізації прагнення до українського державотворення [5]. На думку вченого, менталітет жителів Західної України включав ідею месіанства для русифікованого населення інших регіонів [3]. Відповідно, це стало певним поштовхом до початку діалогу Сходу і Заходу України та просвітницької діяльності національно-демократичних сил Галичини [4].

Важливе місце у дослідженнях сучасних вітчизняних науковців займала позиція демократичних рухів стосовно національного питання. О. Рафальський відзначав, що до ключових проблем історіографії національних груп у часи «перебудови» варто віднести зростання національних рухів за суверенізацію республік, розв'язання мовно-культурних проблем титульної нації, проголошення державності і виходу зі складу СРСР, а також позиція етнічних спільнот (росіян, угорців, євреїв, поляків, кримських

татар та ін.) в українському національно-демократичному русі [39, с. 292]. Уже наприкінці 1980-х рр. сфера міжнаціональних відносин була пріоритетним напрямом КПРС [12]. Однак формування національно-демократичних рухів зумовлювало конфліктну ситуацію з державними структурами, що безумовно позначалося й на етнонаціональній сфері. Паралельно з тим, формувалися інтеррухи, які, в свою чергу, намагалися протистояти національним рухам, а також були прихильниками русифікаторських тенденцій.

Досліджуючи національні рухи в Україні у 1980-х – 1990-х рр., В. Котигоренко розкрив особливості діяльності низки політичних сил (Народний Рух України, Українська республіканська партія (УРП), Партія демократичного відродження України, Українська християнсько-демократична партія, Демократична партія України, Народна партія України та ін.) у сфері національних відносин [30, с. 498–509]. На думку Л. Коцур, політичні сили в Україні поступово актуалізували політизацію етнічності, що відображалося в їхніх програмних документах під час парламентських виборів 1990 р. [20]. В. Даниленко зазначав, що всі демократичні рухи України в 1985–1991 рр. об'єднували навколо себе не лише свідомих представників титульної нації, але й інших етнічних спільнот [11, с. 125]. У дисертаційному дослідженні Л. Коцур «Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр.» відзначалася участь етнічних спільнот у національно-демократичному русі наприкінці 1980-х рр. [20].

Характеризуючи діяльність національно-демократичних організацій, відзначаємо, що їхня роль зводилася до національно-культурного відродження України. Серед них чільне місце посідав Народний Рух України, який не лише здійснював свою політичну діяльність у напрямі проголошення незалежності України, відродження мовно-культурних традицій, але й став захисником національних меншин, які проживали на території УРСР. У документах радянської влади Народний Рух України фігурував як організація, яка не відмежовувалася від «націоналістичних, екстремістських антисоціалістичних угруповань» [29, арк. 27–30], виступала проти асиміляції та денационалізації української нації, а

національні меншини, які проживають на території України – вважала частиною одного українського народу. В. Даниленко зазначав, що антирухівська пропаганда, в основі якої були пункти про «насильницьку українізацію», спрямовувалися на регіони компактного проживання росіян [11, с. 126]. В аналізі програми Народного Руху України зазначалося, що інтеграція всіх національностей в один соціум республіки, ядром якого є українці, не виключає початок міжнаціональних конфліктів [29, арк. 27–30]. Однак, як відзначають В. Котигоренко та В. Даниленко, ця організація виступала за задоволення потреб не лише українців, але й інших етнічних спільнот, які проживають на території України [11, с. 125; 30, с. 499–500]. Це твердження сучасних українських дослідників також підтверджувалося й документами організації, у тому числі програмою, у якій зафіксовано положення про право на самовизначення та право на національно-культурну автономію національних меншин, що проживають в Україні [37], резолюцією «Проти антисемітизму», заявою З'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу, а також створенням у 1990 р. Ради Національностей Руху та комітету «Антишовіністична дія», до якого входили різні національні товариства [11, с. 57]. Л. Коцур відмічала, що лідери організації намагалися протидіяти будь-яким спробам асиміляції, а також сприяти їхньому національно-культурному розвитку [20]. У монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» відзначали, що попри суперечливі процеси в діяльності Народного Руху України, вона сприяла розвитку національного питання на державному рівні, серед яких створення умов для вільного культурного розвитку етнонаціональних груп [31, с. 279]. Більше того, прийняття Резолюції щодо забезпечення прав національних меншин сприяло зростанню підтримки Народного Руху України з боку етнічних спільнот, а також приєднання до нього частини поляків, євреїв, татар, німців, болгар, росіян та ін. [20, с. 84].

Національно-культурні питання стали одними із ключових у діяльності національних організацій. Це зумовлювало поширення рухів за відродження мов, культур, національної самобутності, що було покладено в основу прагнення незалежності. Досліджуючи

доробок Л. Лук'яненка, дослідниця І. Кривдіна відзначала, що ключовим завданням УГС з 1988 р. стала боротьба з русифікацією та національною асиміляцією радянської політики [21]. Прийнявши «Декларацію принципів», яка стала першим документом національно-демократичного руху в Україні, члени спілки першими наголошували на необхідності розбудови незалежної держави [10]. Відзначимо, що в першому ж пункті Декларації зазначалося, що відновлення державності України стало б головною гарантією економічних, соціальних, культурних, суспільних та політичних прав українців і національних меншин. Водночас у пункті 7 документа члени УГС висловили свою позицію стосовно потреби захисту національних меншин в Україні, зокрема на культурно-національній автономії, а також підтримували репатріацію кримських татар [41]. Аналізуючи документальну базу діяльності УГС, С. Бичек зазначав, що члени спілки порушували низку важливих питань, зокрема мови, символіки, етнонаціональних відносин [9]. У 1990 р., враховуючи необхідність політичної боротьби за національне самовизначення, члени УГС приймають рішення про саморозпуск та створення УРП [31, с. 280]. Тим не менш, створена організація продовжувала політику захисту національних прав українців та етнічних спільнот, які проживали на території України, що відображалося в основних засадах партії [40, с. 24]. Лідер партії Левко Лук'яненко зазначав, що ключова ідея партії – відновлення державності, повернення до власних духовних джерел. Відповідно, члени партії ставили поняття «Українського народу» як найвищу ціль [24, с. 70–71]. Характеризуючи і порівнюючи поняття національна та етнічна свідомість, Л. Лук'яненко зазначав, що у процесі державотворення, чинник етнічної свідомості поступово відходить, натомість основну роль відіграє національна свідомість. Зважаючи на це, цілком логічно можна пояснити перехід офіцерів вірменського, російського та іншого походження на сторону українських національно-демократичних рухів. З іншого боку, ці дії не обов'язково мали ідейне підґрунтя, а інколи навіть певне матеріальне, що нівелювало вплив національної свідомості на їхній вибір [24, с. 54–55].

Русифікаторська політика в період «застою» стала одним із головних чинників підйому національних рухів на території України. Р. Коваль відзначив, що в українському русі активну участь брали й представники національних меншин. Як приклад, 11–12 лютого 1989 р. у Києві в Республіканському будинку кіно відбулася Установча конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, у якій брали участь представники національних меншин. Так, голова Єврейського товариства культури О. Бураковський зазначав, що процвітання української культури сприятиме процвітанню єврейської, а угорський письменник Ласло Балла запропонував оголосити українську мову не лише державною, але й мовою міжнаціонального спілкування [17, с. 46–47].

Таким чином, формування потужного суспільно-політичного та національно-культурного руху в Україні наприкінці 1980-х рр. зумовило процеси суверенізації і національного відродження. Відзначимо, що особливу участь у цих процесах відігравали національні меншини, які, враховуючи проблеми асиміляції з російським населенням, все ж підтримали українські національно-демократичні рухи, а також сформували власні організації.

Отже, здійснивши комплексний аналіз наявного наукового дискурсу сучасних вітчизняних дослідників проблеми національних меншин у політичних процесах у період «перебудови», відзначимо існування низки важливих аспектів дослідження, що дозволяють нам на сучасному етапі зрозуміти логічність та послідовність подій, а також визначити основні їхні наслідки. Серед них відзначимо етнорегіональні особливості національно-демократичних процесів в УРСР, розвиток національних рухів, проблему етнопонаціональних відносин, спроби радянської влади знищити національні рухи тощо. Науковий дискурс цього питання засвідчив важливість перебудовчих процесів для суверенізації України та роль національних меншин і їхніх організацій у становленні державності. Водночас відкритими питаннями лишаються участь радянських спецслужб у розколі національно-демократичного руху та наслідки їхньої діяльності на сучасному етапі розвитку України.

1. «Донбас»: переПРОчитання образу». URL: <http://www.memory.gov.ua/ebook/broshura-donbas-pereprochitannya-obrazu>
2. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
3. Адамович С. Галицьке месіанство у процесі становлення сучасної Української держави. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1620.pdf>
4. Адамович С. В. Діалог між Галичиною і Донбасом у період розпаду СРСР. Стосунки Сходу та Заходу України : суб'єкти, інтереси, цінності : зб. наук. пр. [наук. ред. І. Ф. Кононов]. Луганськ, 2007. С. 10–20.
5. Адамович С. Сприйняття змін на Заході України в період розпаду СРСР. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1684.pdf>
6. Альтернативная платформа к 23 съезду Коммунистической партии Советского Союза. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2739. Арк. 16-48.
7. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. Український історичний журнал. Київ: Наукова думка, 1999. № 4. С. 15-28.
8. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ, 1999. 284 с.
9. Бичек С.М. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. URL: https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_5_2014/13.pdf
10. Галичина в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 840 с.
11. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
12. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
13. Загурська-Антонюк В.Ф. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної Української держави. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/download/3213/2787/>
14. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегаша та Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко. Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
15. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.

16. Иванов А. ИДД и СССР, или как создавалось Интердвижения Донбасса. URL: <http://fromdonetsk.net/idd-i-sssr-ili-kak-sozdavalos-interdvizhenie-donbassa.html>

17. Коваль Р. Під прапорами «справжнього» інтернаціоналізму. Здолати Росію. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Холодний Яр, 2018. С. 46-47.

18. Кожолянко Г. Українці-русини Буковини і Галичини: історія – сучасність. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 312-334.

19. Коцур В. На шляху до проголошення незалежної України: ідея «Галицької автономії» і пропагандистські спекуляції наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 1 (87). С. 52-64.

20. Коцур Л.М. Національні меншини України в етнополітичних процесах наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. Дис. на здобуття наук. ступеню к. і. н. за спец.: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 423 с.

21. Кривдіна І.Б. Шляхи вирішення національного питання в доробку Левка Лук'яненка. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/1593/1/245-254.pdf>

22. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 568 с.

23. Лист заступника Голови Ради Міністрів УРСР до ЦК КПУ «О проводимой Советом Министров УССР работе по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в крымскую область. ЦДАГО. Ф. 1 Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 112-114.

24. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. 288 с.

25. Матієнко А.В. Особливості етнонаціональної політики СРСР. Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 469-476.

26. Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 9-62.

27. Міронова І.С. Національне питання в УРСР (1920-1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. Історичний архів. Наукові студії. 2016. №17. С. 63-69.

28. Міронова І.С. Національні меншини України в роки перебудови (1985-1991 рр.). Наукові праці. Історія. Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2016. Т. 282. № 270. С. 22-26.

29. Народний рух України (аналіз програми). ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 27-30.

30. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.

31. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / За ред. І.Ф. Кураса. Київ: ІПіЕНД, 2000. 356 с.

32. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

33. Новородовський В.В. Етномовний фактор дезінтеграційних процесів в Україні у поглядах науковців з Європи та США. *Сучасна гуманітаристика* : збірник матеріалів ІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 13 жовтня 2018 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 9. С. 145-151.

34. О некоторых аспектах работы с румынским населением Черновицкой области. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 42-49.

35. Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (анти-український проект). Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 9-62.

36. Первоочередные меры по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар на постоянное жительство в Крымскую область Украинской ССР. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 114-123.

37. Програма «Народного Руху України за перебудову». URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3300/file.pdf>

38. Рафальський І. Національно-державне самовизначення України: внутрішні та зовнішні впливи. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2016. 480 с.

39. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

40. Українська республіканська партія (УРП). Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Кер. Проекту – М.С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т.А. Бевз (координатор проекту), Д.В. Веденєєв, П.П. Гай-Нижник, О.М. Любовець, С.В. Полтавець, О.М. Собачко, В.Д. Яремчук. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 24-26.

41. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про заходи з локалізації антигромадської діяльності націоналістичних елементів. Додатки: 1. УХС. Декларація принципів, від 7 липня 1988 р.; 2. Головні принципи створення ДФПП у м. Львові. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 141-151.

42. ЦК КПСС О создании Союзного совета крымско-татарского народа. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109-110.

43. Шевченко С.М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50-60-ті роки XX ст.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_98